

IWONA KRÓL

Uniwersytet Jagielloński, Kraków
iwona.krol@uj.edu.pl

Funkcje semantyczne i słowotwórcze kategorii rodzaju w języku arabskim i w języku polskim

Gramatyczna kategoria rodzaju istnieje zarówno w języku polskim (oraz w większości języków indoeuropejskich), jak i w języku arabskim (a także innych językach semickich) (Mindak 1990: 16; Lipiński 1997: 229–235). Z synchronicznego punktu widzenia kategoria ta ma w nich przede wszystkim charakter formalny – służy sygnalizowaniu związków syntaktycznych między składnikami wypowiedzenia. W przypadku rzeczowników w obu językach pełni także w pewnym zakresie funkcje semantyczne i słowotwórcze. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie tych dwu ostatnich funkcji kategorii rodzaju w języku polskim i w arabskim języku standardowym oraz wskazanie różnic i podobieństw pomiędzy oboma systemami językowymi pod tym właśnie względem.

Kategoria rodzaju w obu omawianych językach przysługuje rzeczownikom, a także – na odrębnych zasadach – innym odmiennym częściom mowy, takim jak zaimki, przymiotniki, czasowniki i liczebniki. Rodzaj rzeczownika jest kategorią selektywną (syntaktycznie niezależną) – nie zależy od jego otoczenia gramatycznego. To rzeczownik selekcyjnie określa zespół form rodzajowych przymiotnika czy czasownika. Rodzaj jest więc w tym przypadku wartością stałą, podczas gdy dla innych części mowy łączących się z rzeczownikiem na zasadzie składni zgody jest to kategoria syntaktycznie uzależniona (fleksyjna) – w paradygmacie ich odmiany musi istnieć zestaw form gramatycznych, które dostosowują się do form rodzajowych określanego rzeczownika (GWJP 1999: 208).

Wydzielanie podklas kategorii rodzaju w poszczególnych językach może odbywać się na podstawie kryteriów semantycznych, fleksyjnych czy syntaktycznych (przeanalizując koncepcji dotyczących kategorii rodzaju, jakie pojawiły się w językoznawstwie polonistycznym, dokonała A. Wierzbicka: 2014). W przypadku rzeczownika najczęściej bierze się pod uwagę kryterium syntaktyczne oparte na dystrybucji form fleksyjnych leksemów wchodzących z nim w związki składniowe (Nagórko 2007: 108).

Klasyfikacja rzeczowników ze względu na ich wymagania wobec określających je leksemów pozwala wyróżnić w języku polskim pięć klas rodzajowych (GWJP 1999: 211 za: Mańczak 1956):

- 1. rzeczowniki męskoosobowe, np. *student, lekarz*,
- 2. rzeczowniki męskożywotne (nieosobowe), np. *kot, pies*,
- 3. rzeczowniki męskonieżywotne, np. *stół, las*,
- 4. rzeczowniki nijakie, np. *dziecko, pole*,
- 5. rzeczowniki żeńskie, np. *żona, koza*.

Charakterystyczne dla polszczyzny jest zróżnicowanie w obrębie rodzaju męskiego uwzględniające żywotność – nieżywotność oraz osobowość. Dodatkowo w odniesieniu do rzeczowników *pluralia tantum* stosuje się systematykę uwzględniającą ich podział na osobowe, np. *państwo, hrabiostwo*, i nieosobowe, np. *okulary, Węgry* (Wróbel 2001: 96).

Opracowania arabistyczne wyróżniają w języku arabskim dwa rodzaje – męski i żeński – na podstawie kryterium formalnego (charakterystyczne wykładniki rodzajowe), kryterium semantycznego (rodzaj naturalny), a także uzusu, zgodnie z którym pewne grupy rzeczowników mają inny rodzaj gramatyczny, niż wskazuje na to ich zakończenie. Bierze się także pod uwagę zasady składni zgody w grupach, w których występuje rzeczownik w formie liczby pojedynczej. Spojrzenie na gramatykę języka arabskiego przez pryzmat gramatyki języka polskiego pozwala dostrzec także konieczność uwzględnienia kongruencji w liczbie mnogiej, na którą wpływa opozycja osobowość : nieosobowość (zob. poniżej). Taką właśnie rozszerzoną klasyfikację zaproponował J. Danecki (2001: 370). Wyróżnił w niej następujące podklasy rodzajowe rzeczowników arabskich:

- 1. rzeczowniki męskoosobowe, np. *طَبِيبٌ /ṭabīb/ lekarz*,
- 2. rzeczowniki żeńskoosobowe, np. *مُدَرِّسَةٌ /mudarrisa/ nauczycielka*,
- 3. rzeczowniki męskonieosobowe, np. *مَسْجِدٌ /masğid/ meczet*,
- 4. rzeczowniki żeńskonieosobowe, np. *دَرَّاجَةٌ /darrāğa/ rower*.

Do odrębnej kategorii zostały zaliczone rzeczowniki zbiorowe osobowe – o wariantywnej kongruencji w grupach z przymiotnikiem, np. *قَوْمٌ كَثِيرُونَ /qawm kaṭīrūn/ – قَوْمٌ كَثِيرَةٌ /qawm kaṭīra/ liczni/liczne plemię* (Danecki 2001: 373).

W obu językach rodzaj gramatyczny rzeczownika ustalony na podstawie składni zgody często koreluje z formą tego rzeczownika. W języku polskim większość rzeczowników rodzaju męskiego ma wygłos spółgłoskowy:

- ze spółgłoską twardą, np. *człowiek, dom*,
- ze spółgłoską funkcjonalnie miękką oraz -j, np. *ksiądz, płaszcz, złodziej*,
- ze spółgłoską miękką, np. *dzień, zięć*.

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego mają w większości końcówkę -a, np. *kobieta, ławka*. Inne, już nie tak licznie reprezentowane możliwości to:

- rzeczowniki zakończone na -ość, np. *złość, pilność, radość*,
- rzeczowniki zakończone na -yni (-ini), np. *sprzedawczyni, gospodyni, bogini*.

Rzeczowniki rodzaju nijakiego mają następujące zakończenia:

- -e, np. *pole, słońce, zadanie*,
- -o, np. *okno, źródło*,
- -ę, np. *cielę, zwierzę, imię*,
- -um (zapożyczenia), np. *muzeum, podium*.

(Klasyfikacja za: Stefańczyk 2007: 46–48).

W języku arabskim rzeczowniki rodzaju męskiego (osobowego i nieosobowego) – analogicznie jak w języku polskim – mają wygłos spółgłoskowy. Jakość spółgłoski nie ma wpływu na przynależność do paradygmatu deklinacyjnego.

Dla rodzaju żeńskiego (osobowego i nieosobowego) charakterystyczne są następujące zakończenia:

- -a (z końcówką fleksyjną nominativu w formie nieokreślonej wymawiane jako -atun) (عَة), np. طَبَّاحَةٌ /ṭabbāḥa/ *kucharka*, مَدِينَةٌ /madīna/ *miasto*,
- -ā (حَى), np. اُنْتَى /'untā/ *kobieta, samica*, ذِكْرَى /dīkrā/ *wspomnienie, rocznica*,
- -ā' (z końcówką fleksyjną nominativu w formie określonej lub nieokreślonej wymawiane jako ā'u), np. عَدْرَاءُ /'adrā'/ *dziewica*, سَمْرَاءُ /samrā'/ *brunetka*, سَمَاءُ /samā'/ *niebo*. Rzeczowniki żeńskoosobowe należące do tej kategorii leksemów to przede wszystkim substancywizowane przymiotniki.

(Klasyfikacja wg: Hachimi 2006: 156).

W kilku leksemach rodzaju żeńskoosobowego jako wykładnik rodzaju występuje sufiks -t, np. بِنْتٌ /bint/ *córka*, أُخْتٌ /'uḥt/ *siostra*, współcześnie już nieproduktywny (Fleisch 1990: 312–313).

W języku arabskim rodzaj męski lub żeński rzeczowników nieosobowych jest rodzajem gramatycznym. Występują tutaj takie same wyznaczniki rodzaju, jak w przypadku rzeczowników osobowych. Inaczej natomiast kształtują się zasady kongruencji z przymiotnikami w liczbie mnogiej: (i) rzeczowniki męskoosobowe są określane przez przymiotniki w formie liczby mnogiej męskoosobowej: łamanej (tzw. fleksja wewnętrzna, np. رِجَالٌ طَوَالٌ /riḡāl ṭiwāl/ *wysocy mężczyźni*) lub regularnej (tworzonej z zastosowaniem sufiksu -ūn, np. أَطِبَّاءٌ مِصْرِيُّونَ /'aṭibbā' miṣriyyūn/ *egipscy lekarze*); (ii) rzeczowniki żeńskoosobowe są określane przez przymiotniki w regularnej liczbie mnogiej żeńskoosobowej, np. مَحَاسِبَاتٌ لُبْنَانِيَّاتٌ /muḡāsibāt lubnāniyyāt/ *libańskie księgowy*, natomiast (iii) rzeczowniki nieosobowe – przez przymiotniki z końcówkami rodzaju żeńskiego, np. سَيَّارَاتٌ سَرِيْعَةٌ /sayyārāt sarī'a/ *szybkie samochody*.

Istnieją rzeczowniki nieosobowe, które pomimo spółgłoskowego wygłosu (charakterystycznego dla rodzaju męskiego) należą do paradygmatu rodzaju żeńskiego. Wpływa na to:

(i) ich znaczenie – utożsamiają się pod względem rodzaju ze swoimi hiperonimami, takimi jak: nazwy miast i krajów, np. دِمَشْقُ /dimašq/ *Damaszek*, عُمَانُ /'umān/ *Oman*, [مَدِينَةٌ /madīna/ *miasto*, دَوْلَةٌ /dawla/ *państwo* są rodzaju żeńskiego], czy też nazwy wiatrów, np. قَبُولٌ /qabūl/ *wschodni wiatr* [رِيحٌ /riḥ/ *wiatr* – rodzaj żeński]. Inne tworzą klasy wyrazów o wspólnym uogólnionym znaczeniu, jak choćby parzyste części ciała,

np. قَدَمٌ /qadam/ *stopa*, أُذُنٌ /'uḏn/ *ucho*, czy też rzeczowniki zbiorowe, od których nie tworzy się nazw jednostkowych, np. إِبِلٌ /'ibl/ *wielbłądy*;

(ii) uzus językowy, np. أَرْضٌ /'ard/ *ziemia*, حَرْبٌ /ħarb/ *wojna*, دَارٌ /dār/ *dom*, رِيحٌ /rīḥ/ *wiatr*, شَمْسٌ /šams/ *słońce* i in. (Wright 1971: 178–180).

Wśród rzeczowników nieosobowych jest też pewna grupa rzeczowników dwurodzajowych. Należą do nich rzeczowniki zbiorowe, od których tworzy się nazwy jednostkowe, np. نَحْلٌ /naħl/ *pszczoły*; nazwy liter, np. أَلِفٌ /'alif/; czy inne, jak np. سُوقٌ /sūq/ *targ*, سَمَاءٌ /samā' / *niebo*.

Rodzaj naturalny

W obu językach można wyodrębnić klasy semantyczne rzeczowników, dla których kategoria rodzaju pełni funkcję nominatywną. Dotyczy to przede wszystkim niektórych rzeczowników osobowych (Stefańczyk 2007: 20–22) czy też w niewielkim zakresie rzeczowników żywotnych nazywających zwierzęta, w przypadku których istnieje korelacja między rodzajem gramatycznym a płcią (GWJP 1999: 208).

W języku polskim rodzaj naturalny jest zawsze identyczny z rodzajem gramatycznym w przypadku osobowych nazw własnych, które dzielą się w sposób rozłączny na męskie (Marek, Jerzy, Kuba) i żeńskie (Maria, Miriam, Noemi, Beatrycze). Jeśli chodzi o rzeczowniki pospolite nazywające osoby, to do rodzaju męskoosobowego należą w przeważającej mierze rzeczowniki nazywające mężczyzn (*syn, szewc, sąsiad*) lub osoby bez względu na płeć (*nauczyciele* – mężczyźni i kobiety), a do rodzaju żeńskiego – rzeczowniki nazywające kobiety (*matka, siostra, panna*) (GWJP 1999: 208).

Można także wyróżnić sporą grupę rzeczowników męskoosobowych zakończonych na -a, w przypadku których o zaklasyfikowaniu rodzajowym decydują czynniki semantyczne, np. *mężczyzna, poeta, kolega, dyplomata, asceta*. Do tej grupy należą także formacje słowotwórcze z formantami -ista, np. *rowerzysta*, -ca, np. *dawca* lub formacje ekspresywne z formantami sufiksalnymi zakończonymi na -a, np. *pijacz-yna, zabij-aka, dziad-yga, fach-ura* (Stefańczyk 2007: 33–35).

Istnieją również takie rzeczowniki osobowe, których rodzaj gramatyczny nie jest zgodny z rodzajem naturalnym ich desygnatów:

- rzeczowniki nazywające kobiety i należące do paradygmatu rodzaju męskiego, np. *babsztyl, babon, podlotek*, lub nijakiego, np. *dziewczę, kobiecisko, matczyisko*,
- rzeczowniki nazywające osoby bez wskazywania na płeć, które reprezentują gramatyczny rodzaj męski, np. *człowiek, dzieciak*, lub rodzaj żeński, np.: *osoba, osobistość, dziecina*, lub nijaki, np. *niemowlę, indywiduum* (Stefańczyk 2007: 22).

Odstępstwo od zasady zgodności rodzaju gramatycznego rzeczowników osobowych z ich rodzajem naturalnym stanowią także rzeczowniki osobowe dwurodzajowe, których rodzaj zależy od tego, czy są użyte w odniesieniu do mężczyzn, czy kobiet (*ten kaleka* – *ta kaleka*, *jego magnificencja* – *jej magnificencja*). Duża grupa rzeczowników

dwurodzajowych to rzeczowniki ekspresywne (głównie o funkcji deterioratywnej) (Stefańczyk 2007: 35):

- z końcówką -a, np. *pokraka, kanalia, oferma, niezdara*,
- formacje sufiksalne, np. *równi-acha, jąk-ała, rzep-oła, gad-uła, ciam-ajda, przybl-ęda, laz-ęga, płak-sa, pocziw-ina, mądr-ala*,
- złożenia (z drugim członem rodzaju żeńskiego), np. *powsinoga, świszczypa-ła, wiercipięta, zawalidroga*.

Użycie rzeczowników żeńskich z tej grupy w odniesieniu do mężczyzn zwiększa ładunek ekspresji, np. *On to wyjątkowa lamaga* (Laskowski 1991: 286).

Jeśli chodzi o rzeczowniki oznaczające zwierzęta, ich nazwy gatunkowe są zaliczane bądź to do gramatycznego rodzaju męskiego, np. *słoń, wilk*, bądź do gramatycznego rodzaju żeńskiego, np. *sowa, zebra*. Natomiast rodzaj gramatyczny pokrywa się z rodzajem naturalnym w przypadku nazw samców i nazw samic. Dotyczy to zarówno wyrazów niepodzielnych słotwórczo, np. *byk, kobyła*, jak również derywatów, np. *lwica, oślica, kotka, gęsior* (Król 2015: 210–211).

W języku arabskim, podobnie jak w języku polskim, rodzaj naturalny można przypisać przede wszystkim rzeczownikom osobowym oraz w pewnym zakresie rzeczownikom oznaczającym nazwy niektórych zwierząt. Rodzaj gramatyczny osobowych nazw własnych jest zawsze zgodny z ich rodzajem naturalnym, choć dość często imiona osobowe żeńskie zakończone są na spółgłoskę, np. *زَيْنَبُ /zaynab/, جِيهَانُ /ġīhān/, سَعَادُ /su‘ād/, هِنْدُ /hind/*, a imiona męskie mają zakończenie -a, np. *أَسَامَةُ /usāma/, طَلْحَةُ /ṭalḥa/, حَمْرَةُ /ḥamza/*.

Rodzaj gramatyczny rzeczowników pospolitych denotujących osoby najczęściej jest zgodny z ich rodzajem naturalnym. Rzeczowniki (z wygłosem spółgłoskowym), które niegdyś były dwurodzajowe, np. *إِنْسَانٌ /’insān/ istota ludzka męska lub żeńska, زَوْجٌ /zawġ/ mąż/żona*, w języku współczesnym wykształciły formę żeńską: *إِنْسَانَةٌ /’insāna/ osoba płci żeńskiej, زَوْجَةٌ /zawġa/ żona*. Wśród rzeczowników pospolitych można także odnotować rzeczowniki rodzaju żeńskoosobowego z wygłosem spółgłoskowym, np. *أُمُّ /’umm/ matka, عَرُوسٌ /’arūs/ panna młoda, حَامِلَةٌ /ḥāmil/ kobieta ciężarna, حَائِضٌ /ḥā’id/, طَامِئَةٌ /ṭāmit/ kobieta miesiączkująca* (Hachimi 2006: 159).

Wśród rzeczowników męskoosobowych jest też grupa leksemów zakończonych na -a, które oznaczają wybitne osobistości, np. *خَلِيفَةٌ /ḥalīfa/ kalif, عَلَامَةٌ /‘allāma/ wybitny uczonec, رَحَالَةٌ /rahḥāla/ wielki podróżnik, نَابِغَةٌ /nābiġa/ geniusz, طَاغِيَةٌ /ṭāġiya/ tyran, despota* (Badawi, Carter, Gully 2004: 92).

Jeśli chodzi o nazwy zwierząt, większość rzeczowników nazywających gatunki ma w języku arabskim gramatyczny rodzaj męski. Dotyczy to także nazw zbiorowych, będących jednocześnie nazwami gatunkowymi, np. *النَّمْلُ الْأَحْمَرُ /an-naml al-’aḥmar/ mrówki czerwone/mrówka czerwona*. W przypadku niektórych nazw zachodzi korelacja rodzaju gramatycznego z rodzajem naturalnym. Dotyczy to nielicznych w języku arabskim niemotywowanych słotwórczo nazw samców, np. *تَوْرٌ /ṭawr/ byk*, ale przede wszystkim nazw samic, wśród których można wyróżnić: (i) derywaty paradygmatyczne rodzaju żeńskiego, np. *كَلْبَةٌ /kalba/ suka ← كَلْبٌ /kalb/ pies*, (ii) odrębne lekse-

my, nieskorelowane słowotwórczo z nazwami męskimi, najczęściej zakończone na -a, np. نَاقَةٌ /nāqa/ *wielbłądzica* [جَمَلٌ /ǧamal/ *wielbłąd*] lub też z wygłosem spółgłoskowym, np. فَرَسٌ /faras/ *klacz* [حِصَانٌ /ḥiṣān/ *koń*]. Możliwe jest także współlistnienie nazwy żeńskiej utworzonej od nazwy męskiej z nazwą będącą odrębnym leksemem, np. حِمَارٌ /ḥimār/ *osioł* → حِمَارَةٌ /ḥimāra/ oraz أَتَانٌ /'atān/ *oślica*. Jako nazwy samic traktowane są także nazwy jednostkowe derywowane od nazw zbiorowych (derywacja paradygmatyczna polegająca na przeniesieniu rzeczownika z paradygmatu rodzaju męskiego do paradygmatu rodzaju żeńskiego) – o ile nazywają zwierzęta, u których dymorfizm płciowy jest wyraźnie zaznaczony, np. بَطَّةٌ /baṭṭa/ *kaczka* ← بَطٌّ /baṭṭ/ *kaczki* (Król 2015: 213–216).

Kategoria rodzaju a słowotwórstwo

W obu porównywanych językach kategoria rodzaju może być także kategorią słowotwórczą (Mańczak 1956: 117; Koczerhan 2009: 143). W języku polskim z tworzeniem form pochodnych różniących się rodzajem od podstawy słowotwórczej mamy do czynienia przede wszystkim w przypadku osobowych nazw żeńskich tworzonych na bazie osobowych nazw męskich (lub w mniejszym zakresie w przypadku nazw innych istot żywych). Są to derywaty o znaczeniu modyfikacyjnym (posiadają dodatkowe nacechowanie żeńskością) i tworzy się je głównie za pomocą formantu sufiksalnego -ka, np. *pisarka*, *nauczycielka*, *Arabka*. Stosowanie innych formantów sufiksalnych jest ograniczone do rzeczowników o określonych właściwościach formalnych lub semantycznych: -ini (-yni) dla nazw męskich z formantem -ca, np. *sprzedawczyni*, *biorkownicy*; czy -ica – w przypadku nazw niektórych zwierząt, np. *niedźwiedzica*, *lisica*. Istnieje też grupa rzeczowników (przede wszystkim o odmianie przymiotnikowej), w przypadku których ma zastosowanie formant paradygmatyczny – następuje tu przeniesienie rzeczownika z paradygmatu rodzaju męskiego do paradygmatu rodzaju żeńskiego o końcówce fleksyjnej -a, np. *podwładna*, *księgowa*, *blondyna*. Tworzenie nazw żeńskich od męskich nazw zawodów i funkcji prestiżowych lub będących domeną mężczyzn polega wyłącznie na wprowadzeniu nieodmienności leksemów rodzaju męskiego oraz ewentualnie stosowaniu w ich kontekście dodatkowych leksemów rodzaju żeńskiego, np. *o pani dyrektor Zielińskiej* (GWJP 1999: 424). Próby wprowadzenia derywatów z sufiksem -ka, np. *profesorka*, *doktorka*, lub formantem paradygmatycznym, np. *premiera*, *ministra*, nie spotkały się z akceptacją użytkowników języka polskiego (Król 2013: 191).

Nazwy męskie derywowane od nazw żeńskich są niezwykle rzadkie. Tworzy się je za pomocą formantu sufiksального -or dodanego do podstaw słowotwórczych denotujących zwierzęta, których nazwa gatunkowa jest rodzaju żeńskiego, np. *gęsior*, *kaczor*, a także od nazwy osobowej rodzaju żeńskiego *gwiazda* → *gwiazdor*.

Także w języku arabskim nazwy żeńskie tworzy się na bazie nazw męskich i dotyczą to również przede wszystkim nazw osobowych oraz niektórych nazw zwierząt. System językowy pozwala na nieograniczone stosowanie derywacji paradygmatycznej polegającej na przeniesieniu nazwy męskiej do paradygmatu rodzaju żeńskiego, któ-

rego wykładnikiem jest morfem -a, np. بَوَابَةٌ /bawwāba/ *portierka* ← بَوَابٌ /bawwāb/ *portier*, مَبْرَمِجَةٌ /mubarmiġa/ *programistka* ← مَبْرَمِجٌ /mubarmiġ/ *programista*, صُحُفِيَّةٌ /ṣuḥufiyya/ *dziennikarka* ← صُحُفِيٌّ /ṣuḥufiyy/ *dziennikarz*, وَزِيرَةٌ /wazīra/ (*pani*) *minister* ← وَزِيرٌ /wazīr/ *minister*, سَيِّدَةٌ /sayyida/ *pani* ← سَيِّدٌ /sayyid/ *pan*, دُبَّةٌ /dubba/ *niedźwiedzica* ← دُبٌّ /dubb/ *niedźwiedź* (Król 2013: 184–189). W odniesieniu do rzeczowników będących substancywizowanymi przymiotnikami o schemacie wyrazowym أَفْعَلٌ /ʾafʿal/, oznaczających np. nazwy kolorów i ułomności cielesnych, stosuje się w derywacji paradygmatycznej formy o schemacie فَعْلَاءُ /faʿlāʾ/ zakończone na -āʾ, np. شَقْرَاءٌ /šaqrāʾ/ *blondynka*, سَمْرَاءٌ /samrāʾ/ *brunetka*.

W języku arabskim przekształcenia polegające na zmianie paradygmatu rodzaju męskiego na żeński służą także tworzeniu nazw rzeczownikowych (Kihm 2006: 15) należących do następujących kategorii słotwórczych:

- nazwy jednostkowe, derywowane od rzeczowników zbiorowych nieosobowych, np. تَمْرَةٌ /tamra/ *daktyl* ← تَمْرٌ /tamr/ *daktyle* (n. coll.), سَحَابَةٌ /saḥāba/ *chmura* ← سَحَابٌ /saḥāb/ *chmury* (n. coll.), سَمَكَةٌ /samaka/ *ryba* ← سَمَكٌ /samak/ *ryby* (n. coll.).

W przypadku tych formacji podstawą słotwórczą są nazwy przedmiotów, roślin, owoców, warzyw, zwierząt (zwłaszcza żyjących w stadach) – są to rzeczowniki zbiorowe będące jednocześnie nazwami gatunków (Król 2013: 143–145).

- nazwy syngulatywne oznaczające pojedyncze przedmioty, porcje, kawałki – derywowane od nazw substancji, z których są wykonane lub wydzielone, np. حَشَبَةٌ /ḥašaba/ *deska* ‘kawałek drewna’ ← حَشَبٌ /ḥašab/ *drewno*, رِصَاصَةٌ /riṣāsa/ *kula*, پَوْعِيسٌ /pauʿiṣ/ *pocisk* ‘kawałek ołowiu’ ← رِصَاصٌ /riṣāṣ/ *ołów* (Król 2013: 145).
- nazwy czynności jednokrotnych, dla których podstawą słotwórczą są nazwy czynności, np. هَمْسَةٌ /hamsa/ *szeptanie*, سَهْمَةٌ /sahma/ *dotknięcie*, دَمْرَةٌ /damra/ *dotyk* ← هَمْسٌ /hams/ *szeptanie*, قَطْرَةٌ /qatra/ *kapnięcie*, كِرْبَةٌ /kirba/ *kropla* ← قَطْرٌ /qatr/ *kapanie*, لَمْسَةٌ /lamsa/ *dotknięcie*, دَمْسٌ /dams/ *dotyk* ← لَمْسٌ /lams/ *dotyk* (Ryding 2005: 89–90).

W nazwach czynności jednokrotnych często pojawia się dodatkowo mutacyjne znaczenie rezultatu czynności. Leksemy o znaczeniu modyfikacyjnym tworzą formy liczby mnogiej z zastosowaniem sufiksu -āt, np. ثَلَاثُ ضَرْبَاتٍ /ṭalāṭu ḍarbāt/ *trzy uderzenia*, a w przypadku formacji o znaczeniu mutacyjnym często stosuje się do tego celu fleksję wewnętrzną, np. أَبْنِيَّةٌ /ʾabniya/ *budynki*, أَمْوَاجٌ /ʾamwāġ/ *fale*.

- nazwy abstrakcyjnych cech i stanów tworzone na bazie odrzeczownikowych przymiotników relacyjnych. Są one dodatkowo motywowane przez rzeczowniki będące podstawą słotwórczą przymiotników. Ze względu na znaczenie wyróżnia się ich następujące podkategorie:

(i) nazwy doktryn, kierunków i systemów religijnych, prawnych, politycznych, filozoficznych itp., np. عَقْلِيٌّ /ʿaqliyy/ *rozumowy*, رَاقِلِيٌّ /raqiliyy/ *racjonalny* → عَقْلِيَّةٌ /ʿaqliyya/ *racjonalność*,

(ii) nazwy chorób, np. طَيْرِيٌّ /ṭayriyy/ *ptasi* → طَيْرِيَّةٌ /ṭayriyya/ *ornitoza* ‘ptasia choroba, choroba pochodząca od ptaków’,

- (iii) nazwy dziedzin i nauk, zwłaszcza przyrodniczych, np. كَهْرَبَائِيّ /kahrabā'īyy/ *elektryczny* ‘mający związek ze zjawiskiem elektryczności’ → كَهْرَبَائِيَّة /kahrabā'īyya/ *elektrostatyka* ‘nauka o elektryczności’,
- (iv) nazwy zjawisk przyrodniczych i właściwości materii, np. اِنْضِغَاتِيّ /indigātiyy/ *ściśliwy* → اِنْضِغَاتِيَّة /indigātiyya/ *ściśliwość* (Król 2013: 174–179).

Wnioski

W języku polskim oraz w języku arabskim podstawową funkcją kategorii rodzaju jest współcześnie funkcja syntaktyczna. Jej charakter jest ustalany na podstawie analizy związków rzeczownika z jego określeniami: w języku polskim – z przymiotnikiem, czasownikiem i liczebnikiem głównym, a w języku arabskim – z przymiotnikiem i czasownikiem. Podział ogółu rzeczowników na klasy rodzajowe w obu językach odzwierciedla rozróżnienie płci (w niewielkim zakresie – dotyczy to przede wszystkim rzeczowników osobowych oraz nazywających niektóre zwierzęta) oraz uwzględnia dodatkowe kryteria semantyczne, takie jak opozycja osobowość : nieosobowość oraz opozycja żywotność : nieżywotność (wyłącznie w języku polskim). Ujęcie kontrastywne polsko-arabskie (za opracowaniem J. Daneckiego) pozwoliło uwzględnić kryteria syntaktyczne przy wydzieleniu klas rodzajowych w języku arabskim i w efekcie bardziej precyzyjnie opisać arabską rzeczywistość językową. Spojrzenie na problematykę rodzaju w języku arabskim z perspektywy języka polskiego, w którym jest ona niezwykle skomplikowana, pozwala dostrzec więcej zjawisk, niż gdy opisu dokonuje się z perspektywy choćby języka angielskiego, gdzie kwestie te są znacznie prostsze.

Język arabski oraz język polski są do siebie podobne, jeśli chodzi o najbardziej typowe formalne wykładniki kategorii rodzaju: rzeczowniki rodzaju męskiego mają wygłos spółgłoskowy, a rzeczowniki rodzaju żeńskiego są zakończone na samogłoskę a.

W obu językach korelacja między cechami płciowymi a przynależnością do rodzaju występuje w przypadku rzeczowników osobowych i niektórych rzeczowników nazywających zwierzęta. Rodzaj naturalny jest w nich też zawsze tożsamy z rodzajem gramatycznym dla nazw własnych, choć w obu zdarzają się nazwy o morfologii nietypowej dla danego rodzaju. Jeśli chodzi o osobowe rzeczowniki pospolite, to w języku arabskim ich rodzaj gramatyczny także zwykle pokrywa się z rodzajem naturalnym, natomiast w języku polskim istnieją odstępstwa od tej zasady, które układają się w regularne schematy. Dotyczy to przede wszystkim tzw. rzeczowników dwurodzajowych o homonimicznej formie, ale różnych wartościach rodzaju w zależności od tego, czy odnoszą się do kobiet, czy do mężczyzn [*sierota*].

Nazwom zwierząt (gatunkowym i jednostkowym) w obu językach przysługuje rodzaj gramatyczny. Natomiast korelacja rodzaju gramatycznego z rodzajem naturalnym ma miejsce w przypadku nazw samców i samic zróżnicowanych leksykalnie [*wół*, فَرَسٌ /faras/ *klacz*] lub słowotwórczo [*niedźwiedzica* ← *niedźwiedź*, كَلْبَةٌ /kalba/ *suka* ← كَلْبٌ /kalb/ *pies*]. Co więcej, w obu językach przynależność nazwy danego zwierzęcia do

gramatycznego rodzaju męskiego lub żeńskiego „sugeruje” jego rodzaj naturalny: przeciętny użytkownik języka jest skłonny uznać *sarnę* za samicę, a *jelenia* za samca, jak mogłoby to wynikać z rodzaju gramatycznego nazywających je rzeczowników.

W sferze słotwórstwa oba języki wykorzystują kategorię rodzaju do tworzenia nazw żeńskich na bazie nazw męskich (rzeczowniki osobowe oraz niektóre nazwy zwierząt). W języku polskim stosuje się do tego celu głównie sufiksację, w języku arabskim jest to derywacja paradygmatyczna (przeniesienie rzeczownika rodzaju męskiego do paradygmatu rodzaju żeńskiego). Tworzenie feminatiwów dla nazw tytułów i zawodów (prestżowych lub będących domeną mężczyzn) w języku polskim jest kwestią problematyczną. Natomiast w języku arabskim nie ma pod tym względem żadnych ograniczeń – od każdej nazwy osobowej męskiej można utworzyć nazwę żeńską [سَفِيرٌ /safīr/ *ambasador* → سَفِيرَةٌ /safīra/ *pani ambasador*].

W języku arabskim charakterystyczne jest wykorzystanie derywacji paradygmatycznej (takiej jak powyższa) do tworzenia licznych formacji należących do następujących kategorii słotwórczych: nazw jednostkowych (derywowanych od rzeczowników zbiorowych nieosobowych), nazw syngulatywnych (od nazw substancji), nazw czynności jednokrotnych (od nazw czynności) oraz nazw abstrakcyjnych cech i stanów (tworzonych na bazie odrzeczownikowych przymiotników relacyjnych). Fakt, że fleksja staje się w tak wielu przypadkach techniką pomocniczą derywacji, wynika być może z coraz mniejszej produktywności tradycyjnych arabskich technik derywacyjnych opartych na morfemach nieciągłych.

Bibliografia

- Badawi E., Carter M.G., Gully A., 2004, *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London and New York.
- Danecki J., 2001, *Gramatyka języka arabskiego*, t. 1, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa.
- Fleisch H., 1990, *Traité de philologie arabe*, t. 1, Préliminaires, phonétique, morphologie nominale, Dar el-Machreq Éditeurs, Beyrouth.
- Hachimi A., 2006, Gender, [w:] red. K. Versteegh, *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, t. 2, Brill, Leiden-Boston, s. 156–164.
- GWJP: Grzegorzycowa R., Laskowski R., Wróbel H., 1999, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kihm A., 2006, Adjective Phrase, [w:] red. K. Versteegh, *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, t. 1, Brill, Leiden-Boston, s. 12–16.
- Koczerhan M. P., 2009, *Podstawy językoznawstwa konfrontatywnego*, Wydawnictwo NOWIK, Kępa.
- Król I., 2013, *Słotwórstwo rzeczowników arabskich i polskich w ujęciu kontrastywnym*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Król I., 2015, Animal Names in Polish and Arabic, *Polonica XXXV*, s. 209–218.
- Laskowski R., 1991, Rodzaj gramatyczny, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Lipiński E., 1997, *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*, Peters, Leuven.
- Mańczak W., 1956, Ile rodzajów jest w polskim?, *Język Polski XXXVI*, s. 116–121.

- Mindak J., 1990, Językowa kategoria żywotności w polszczyźnie i słowiańszczyźnie na tle innych języków świata. Próba ujęcia typologicznego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Nagórko A., 2007, Zarys gramatyki polskiej, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ryding K.C., 2005, A Reference Grammar of Modern Standard Arabic, Cambridge University Press.
- Stefańczyk W.T., 2007, Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika. Próba synchronicznej analizy morfologicznej, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Wierzbicka A., 2014, Rodzaj gramatyczny w języku polskim – przegląd koncepcji, *Polonica XXXIV*, s. 155–166.
- Wright W., 1971, A Grammar of the Arabic Language, t. 1, Cambridge University Press.
- Wróbel H., 2001, Gramatyka języka polskiego, OD NOWA, Kraków.

SUMMARY

Semantic and Word-formational Functions of the Category of Gender in Modern Standard Arabic and Polish

Key words: category of gender, grammatical gender, natural gender, word formation, Polish-Arabic contrastive analysis.

Słowa kluczowe: kategoria rodzaju, rodzaj gramatyczny, rodzaj naturalny, słowotwórstwo, analiza kontrastywna polsko-arabska.

This paper is a Polish-Arabic contrastive analysis of grammatical gender. It focuses mainly on semantic aspects of this category and on its word-formational functions.